
שבעה-עשר באלול במגילת תענית

Author(s): ורד נעם

Source: *Zion / ציון*, Vol. 4 (תשנ"ד), pp. 433-444

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037302>

Accessed: 02/10/2011 11:06

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

שבעה־עשר באלול במגילת תענית*

מאת ורד נעם

א

יום שבעה־עשר באלול נמנה במגילת תענית¹ עם הימים הטובים, ימי השמחה, האסורים בתענית ומקצתם אף במספד: 'בשבעה עשר ביה נפקו רומאי מן ירוש'.² כך בכתב יד פרמה.³ ואילו בכתב יד אוקספורד:⁴ 'בשיבסר ביה איתנטילו ביה חומאי ביהודאי מיהודה ומירושלם'. נראה ש'חומאי' שבכתב יד אוקספורד אינו אלא שיבוש של 'רומאי'. גם המלה התמוהה 'ביהודאי' נשתרבה, קרוב לוודאי, ביד מעתיק, כרגיל בכתב יד זה, שהעתקתו משובשת, מקוטעת ורשלנית.⁵

במלחמת היהודים (ב, 305–308) מתאר יוסף בן־מתתיהו את הטבח שעשו חיילי פלורוס בעיר העליונה של ירושלים:

באהבת בצעם, שמחו אנשי־הצבא לפקודת הנציב ובזו את המקום אשר נשלחו אליו וגם פרצו בכל הבתים ושחטו את יושביהם. ברחובות העיר נתפורו האנשים לברוח והנתפשים נרצחו באכזריות חמה, ולא היה שד ורצח אשר לא עשו הרומאים ביום ההוא...⁶

מעשי האכזריות הללו שימשו חוליה כמעט אחרונה⁶ בהתדרדרות שהובילה לפריצת המרד.

- * אני מודה לפרופ' ד' שורץ שסייע לי ברוח נדיבה, והערותיו לטייטת המאמר משוקעות כאן. תודה גם למורי, פרופ' י' זוסמן, על עצתו.
- 1 המהדורה המקובלת של המגילה ושל ביאורה העברי, המכונה סכוליון, היא מהדורת ליכטנשטיין: H. Lichtenstein, 'Die Fastenrolle', *HUCA*, VIII–IX (1931–1932), pp. 257–351. על שבעה־עשר באלול ראה שם, עמ' 320, 335–336. על מרכיביה של מהדורת ליכטנשטיין ועל ליקוייה היסודיים ראה: ו' נעם, 'לנוסתיו של ה"סכוליון" למגילת תענית', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 59–60, 92–93, והערה 155. אני מקווה להעמיד אי"ה מהדורה חדשה למגילה ולסכוליון.
  - 2 ספריית הפאלאטינה, אוסף דה רוסי 117. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: סי' 13205. ראה להלן, הערה 4.
  - 3 ספריית בודליאנה, מיכאל 388, קטלוג נויבאר 867.2. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד: סי' 21628. ראה להלן, הערה 4.
  - 4 על כתבי היד ועל טיבם ראה: נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 60–64.
  - 5 בתרגומו של י"נ שמחוני, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, רמת־גן 1968.
  - 6 שם, ב, 309–332.

בהמשך דבריו (שם, 408-438) מתאר יוסף בן־מתתיהו את ההתרחשות למן ההפסקה בהקרבת הקרבן לשלום הקיסר על ידי אלעזר בן חנניה סגן הכהנים ועד למלחמת האחים, בין המורדים – אנשי אלעזר ואנשי מנחם – לבין המתונים ולצדם אלפיים מחיילי אגריפס וחיל המצב הרומי. אחרי נצחונם של המורדים התבצרו מתנגדיהם במצודת המלך. המורדים שצרו עליהם אפשרו, לבסוף, לחיילי אגריפס וליהודים לצאת, וחיל המצב הרומי נשאר במצודה המכותרת לבדו, ובשישה בחודש גורפאוס⁷ נסוג אל המגדלים היפיקוס, פצאל ומרים (שם, 439-440).

בגבור לחצם של אנשי אלעזר על חיל המצב הנצור ביקש מטיליוס, המפקד הרומאי, מאלעזר בן חנניה:

לכרות להם ברית ולתת להם רק את נפשם לשלל, וחלף הדבר הזה אמרו להסגיר בידם את נשקם ואת יתר רכושם, והיהודים מהרו לשמוע לקול תחנוניהם ושלחו אליהם את גוריון בן ניקומיִדס ואת חנניה בן צדוק ואת יהודה בן יונתן, לכרות אתם ברית ולהשבע להם. ואחרי הכרת הברית ירד מטיליוס עם אנשי־צבאו. כל העת אשר חגרו עוד הרומאים את נשקם לא נגע בהם איש מן המורדים ולא גלה על מוימתו הרעה, אבל כאשר מסרו כלם את מגיניהם וחברותיהם, למלא אחר דברי הברית, ופנו לדרכם בטוחים מפחד רעה, התנפלו עליהם אנשי אלעזר והקיפו אותם מכל עבר והמיתו אותם; והרומאים לא עמדו על נפשם ולא בקשו מהם רחמים, ורק הזכירו אותם בקול רם את הברית ואת השבועה. ככה נשחטו כלם מלבד מטיליוס... בעיני היהודים נדמה הדבר לראשית המפלה. הם הכירו הפעם, כי אחרי הדברים האלה לא יוכלו עוד למלט נפשם ממלחמה ושמו אל לבם, כי עיר קדשם נטמאה בתועבה כזו, אשר לא תנקה במשפט אלהים, גם אם לא יקחו הרומאים מהם נקמה, ואבל גדול קם בקרב העם והעיר מלאה מבוכה. וכל אחד מאוהבי השלום הלך סר וזעף, בדעתו כי גם הוא ישא את עון המורדים... (שם, 450-456).

גרץ שיער,⁸ ש'י'ז באלול שבו נפקו רומאי מן ירוש' הוא היום שבו נטבחו חיילי מטיליוס. פרשנות זו הולמת את השקפתו הכללית בדבר מוצאה ומגמתה של מגילת תענית. במקום אחר⁹ זיהה גרץ את אלעזר בן חנניה מנהיג הקנאים, מבטל הקרבן לשלום הקיסר, עם אליעזר בן חנינא בן חזקיהו איש גורון,¹⁰ שמגילת תענית מיוחסת לו.¹¹ גרץ הניח, שהמגילה יצאה

7 מלשונו של יוסף בן־מתתיהו משתמע, שנסיגת הרומאים אל שלושת המגדלים היא שאירעה בשישה בגורפאוס. ראה להלן, הערה 15.

8 H. Graetz, *Geschichte der Juden*, III/2, Leipzig 1906⁵, p. 574

9 שם, עמ' 810-813.

10 על פי נוסח הסכוליון הנמסר בכתב יד פרמה: 'סיעתו של ר' אליעזר בן חנינא בן חזקיהו איש גורון הם כתבו מגלת תענית'. בנוסח האחר, הנמסר בכתב יד אוקספורד: 'א"ר אליעזר א"ר חנינא'. כך, בשיבוש ובקיטוע, מסתיים העד היחיד שבידינו לנוסח זה של הסכוליון (מהדורת ליכטנשטיין [לעיל], הערה 1], עמ' 351). בכרייתא שבתלמוד (בבלי, שבת יג ע"ב) נזכר 'חנניה בן חזקיה וסיעתו' (ראה:

מחוגי הקנאים ונועדה לסמוך את נצחונותיהם של הקנאים אל נצחונות החשמונאים ולהציג את אלה כממשיכי דרכם של אלה. בעקבות גרין הלכו שוואב¹² וקלוזנר¹³ צייטלין העיר, כי נוסח המגילה איננו מתאים למעשה הנדון, שהרי הרומאים נטבחו ולא יצאו מירושלים.¹⁴ לפיכך הציע, שהמועד נקבע לזכר יציאתו של חזיל אגריפס מן הארמון, כמה ימים אחרי ארבעה-עשר בחודש לואוס.¹⁵

- קדוקי סופרים, שם, והערה ע), ולא אלעזר. בנוסח הכלאיים המשני של הסכוליון (להלן, הערה 24) הורכב נוסח הברייתא של מסכת שבת על גבי נוסח פ.
- 11 על זיהוי זה, ועל הקשר בין ביטול הקרבן לשלום הקיסר ובין י"ח דבר שנגזרו בעלייתו של חנניה בן חזקיה, ראה: י' בער, 'ירושלים בימי המרד הגדול', ציון, לו (תשל"א), עמ' 134–135 (ושם ספרות), וטענות הנגד שלו עצמו. ראה גם: א' כשר, 'הרקע הסיבתי והנסיוני של מלחמת היהודים ברומאים', המרד הגדול, הסיבות והנסיונות לפריצתו, בעריכת א' כשר, ירושלים תשמ"א, עמ' 85–86, והספרות שציינן שם. ולאחרונה: י' בן שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 93, 235–236, 252–272.
- 12 M. Schwab, 'La Meghillath Taanith ou anniversaires historiques', *Actes du onzième congrès international des orientalistes, Paris 1897*, Paris 1898, pp. 247–248
- 13 י' קלוזנר, הסטוריה של הבית השני, ד, ירושלים תש"י, עמ' 149–150. ראה גם דעת שמחוני (לעיל, הערה 5), עמ' 443, שספק תמך בהצעה זו ספק הסתייג מלמנה. וכן: S.J.D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome*, Leiden 1979, pp. 4–5, n. 3
- 14 S. Zeitlin, 'Megillat Taanit as a Source for Jewish Chronology and History in the Hellenistic and Roman Periods', *JQR*, X (1919–1920), pp. 266–268
- בנפרד, פילדלפיה 1922, ושם בעמ' 94–96). ראה גם: ש"ו צייטלין, קורות בית שני, ב, ירושלים תש"ל, עמ' 182.
- 15 צייטלין, שלא כגרין, נמנה עם הסבורים שהחודשים הנזכרים אצל יוסף בן-מתתיהו אינם חודשים עבריים (המכונים בשמות סורו-מקדוניים), כי אם חודשים צוריים ממש, לפי הלוח שנהג בסוריה (ראה להלן, הערה 55). צייטלין, מגילת תענית (לעיל, הערה 14), מזהה שלושה אירועים עוקבים במלחמת היהודים עם שלושה תאריכים עוקבים במגילת תענית: (א) שבעה עשר באלול – יציאת חזיל אגריפס מן המצודה, ימים מספר אחרי ארבעה-עשר בחודש לואוס, 'חג קרבן העצים'. (ב) עשרים ושניים באלול – נסיגתם של הרומאים למגדלי המלך, זמן מה אחרי כן. (ג) שלושה בתשרי – הצתת המחנה הרומאי המתרוקן בידי אנשיו של מנחם בשישה בגורפאוס. ראוי להעיר, כי שורת זיהויים זו תלויה בהנחת היסוד בדבר השימוש בלוח הצורי, אבל אין בויהויים כשלעצמם כדי לאששה. שני האירועים הראשונים המתוארים אצל יוסף בן-מתתיהו אינם מתוארכים במדויק, ועל כן אינם מאפשרים בחינה של ההתאמה בינם לבין התאריכים העבריים שבמגילה. מפתוסם של דברי יוסף עולה, כי שני המאורעות האחרונים – נסיגת הרומאים והצתת המחנה הריק שהשאירו אחריהם – אירעו באותו יום, שישה בגורפאוס, ולא בשני מועדים נפרדים. ועוד, לשון המגילה במועדים עשרים ושניים באלול ושלושה בתשרי רחוקה מאוד מן האירועים שתולה בהם צייטלין. כמו כן, קשה לקבל את התאריך העברי – עשרה באלול – שקבע צייטלין (שם, עמ' 266, והערה 261) לחג קרבן העצים של ארבעה-עשר בחודש לואוס. צייטלין מתקן את אחד מזמני העצים שנוכרו במשנת תענית (ד, ה) מ'עשרים באלול' ל'עשרה באלול'. אלא שכל עדי הנוסח של המשנה והתלמוד גורסים כאן 'עשרים באלול'. הנוסח 'עשרה באלול', שנחלה בו צייטלין, מצוי רק במשנה (אבל לא בפסיקה שנעתקה בגוף התלמוד) של כתב יד המוזיאון הבריטי 400 לבבלי תענית, ובפסיקה (אבל לא במשנה) של כתב יד מינכן לבבלי. לשאלה הכללית של לוח השנה המשמש במלחמת היהודים ראה להלן, הערה 55.

אחרי צייטלין נמשכו כהנא¹⁶ ודלמן.¹⁷ מפני הקושי שבכל אחת מן האפשרויות הנזכרות,¹⁸ העדיפו ליכטנשטיין¹⁹ והמפל²⁰ לתלות את המועד באירוע בלתי ידוע במהלך המרד הגדול: יציאת פקידים רומאיים מירושלים (ליכטנשטיין) או תזוזה כלשהי של הצבא הרומאי (המפל). ייבין הלך בדרך אחרת, והפליג את עדות המגילה אל מרד בר-כוכבא.²¹

ב

שני הסכוליה המבארים את המגילה מציעים למועד שני ביאורים נבדלים.²² בסכוליון פ הביאור קצר, מטושטש ובלתי מוגדר: 'מפני שהיו מצרין לבני ירוש' ולא יכלו לצאת ולבא מפניהם ביום אלא בלילה יום שייצאו משם עשאוהו יום טוב'. ביאור זה הוקבע בסכוליון פ על כל שלושת מועדי המגילה העוסקים בצאתם של צוררים מירושלים.²³ לפיכך, ניכר שלא היתה לפני בעל הביאור הזה מסורת אותנטית למועדים האלה. לעומתו, סומך סכוליון א אל המועד את המסורת בדבר הגזירה של זכות לילה ראשון (Jus Primae Noctis): הגזירה שעל הכלות הבתולות להיבעל לשליט המקומי תחילה. אף שהמועד שבמגילה עוסק ברומאים, מיוחסת הגזירה בסכוליון לימי מלכות יוון דווקא. כתבי היד המשתייכים ל'נוסח הרחב', המאוחר והאקלקטי של הסכוליון, מצרפים, כדרכם, בתפרים גסים, את שני הביאורים הסותרים של סכוליון פ וסכוליון א.²⁴ אף על פי כן, דומה שיש בנוסח המשני של כתבי היד הללו כדי לסקל כמה מן השיבושים וההשמטות שחלו בסכוליון א שבכתב יד אוקספורד המשובש שבידינו.²⁵ הטבלה שלהלן מעמידה זה מול זה

- 16 א' כהנא, ספרות ההסטוריא הישראלית מן מגלת תענית עד ר' משה בן מיימון, וארשה תרפ"ב (ד"צ: ירושלים תשכ"ט), עמ' 5, הערה 23.
- 17 G. Dalman, *Aramäische Dialektproben*, Leipzig 1927, pp. 33, 42–43
- 18 הלשון 'נפקו' ו'אינתטילו' אינה מתיישבת עם מעשה הטבת, ואילו הלשון 'רומאי' איננה מתאימה לתיאור יציאתם של היהודים וחיל אגריפס מן המצודה; להצעת צייטלין אין קיום בלא הנחת היסוד בדבר השימוש בלוח הצורי (ראה לעיל, הערה 15).
- 19 ליכטנשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 304–305.
- 20 ע' המפל, מגילת תענית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, 1976, עמ' 152–155.
- 21 ש' ייבין, מלחמת בר כוכבא, ירושלים 1957,² עמ' 149–150.
- 22 על מציאותם של שני ביאורים נבדלים למגילת תענית, שאותם כיניתי 'סכוליון א' ו'סכוליון פ', ראה: נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 64–67.
- 23 ראה גם הביאור לכ"ג באייר, מהדורת ליכטנשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 327, והביאור לכ"ח בשבט, שם, עמ' 345.
- 24 על טיבו של הנוסח הרחב המאוחר ראה: נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 67–92. על מועד זה בפרט ראה שם, עמ' 66, הערה 76.
- 25 על ערכו של נוסח הכלאיים לשחזור נוסחם של שני הביאורים המרכיבים אותו, ראה: שם, עמ' 91, והערה 153.

את נוסח א על פי כתב יד אוקספורד שבידינו מול הנוסח שנשתמר – ואף עובד ונשתנה – בנוסח המשני והאקלקטי הנמסר בכתב יד קימברידג'.²⁶

סכוליון א	סכוליון א
לפי כתב יד קימברידג'	לפי כתב יד אוקספורד
1...מלכי יון	1 בימי מלכות יון
מושיבין קסטריאות בעיירות	2 קופ[ס]אות בעיירות
להיות מענים את הכלות	3 לענות הבתולות
ואח"כ היו נשואות לבעליהן	4
ומנעו את ישראל שלא לשמוח עם נשותיהם	5
לקיים מה שנ'	6 לעשות מה שנ'
אשה תארש ואיש אחר ישכבנה	7 אשה תארש ואיש אחר ישכבנה
ולא היה אדם	8
מבקש לישא אשה	9
מפני הקסטראות	10
חזרו מכניסי' אותן בחשאי	11 חזרו להיות מכניסין בחשאי
שנ' והשבתי מהם	12 לקיים מה שנ' והשבתי

- שורה 1 בראשיתו של הנוסח המשני,²⁷ שלא הובאה כאן, מובא, כאמור, נוסח סכוליון פ:
'מפני שהיו מצרים... וגו', שאינו מענייננו כאן.
- שורה 2 אין ספק שבמקורו של סכוליון א היתה המלה 'קסטראות', כפי שנשתמרה בעיבוד המשני (כתב יד קימברידג' וחבריו), ולא 'קופסאות' (או 'קופנאות?'), חסרת המובן. בכתב יד אוקספורד שלפנינו חסר הפועל, והביטוי המקורי 'מושיבין קסטראות' (אשר יידון להלן) נשתמר אף הוא בנוסח המשני.
- שורות 4-5 אין לדעת אם המשפט הנוסף בנוסח המשני: 'ואח"כ... נשותיהם, היה מיסודו של סכוליון א, או שהוא תוספת של המעבד.
- שורה 6 נראה שנוסח א המקורי נשתמר דווקא בנוסח המשני – 'לקיים מה שנ' ולא 'לעשות (לענות?) מה שנ' (ראה להלן, שורה 12).
- שורות 8-10 אף כאן אין לדעת אם משפט זה: 'ולא... הקסטראות', היה מיסודו של סכוליון א או שנוסף מדעת המעבד.

26 ספריית האוניברסיטה של קימברידג' 648/9. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: סי' 16871. ראה לעיל, הערה 4.

27 כן הוא בכל עדיי של נוסח הכלאים המאוחר. ראה לעיל, הערות 4, 24.

13	כל משושה חגה חדשה ושבתה	קול ששון קול שמחה
14		קול חתן קול כלה
15		קול ריחים ואור נר
16	קול מגרסת בבורני	וכשהיו שומעים קול ריחים בבורני
17	שם משתה שם משתה שם	היו אומר'י שבוע הבן שבוע הבן
18	אור הנר בברור חיל	וכשהיו רואים אור הנר בברור חיל
19	שבוע הבן שבוע הבן	היו אומר'י משתה שם משתה שם
20	ויש א' ישוע הבן	
21	נוטלו בימי יון	ובת אחת היתה
22	והיו מתאזין וא'	למתתיה בן יוחנן הכהן...
23	לשבת פת למועד ושבת יין	

שורות 16–19 בקטע זה מובאות בשינויים שורותיו של השיר הקדום שמצינו בירושלמי, כתובות א ה, כה ע"ג; בבבלי, סנהדרין לב ע"ב; ובגלגולים מאוחרים גם בשאלתות ובמדרשים מאוחרים.²⁸ הנוסח שבכתב יד אוקספורד הוא כנוסח ה'שיר' שבירושלמי, בשינויים קלים. הנוסח שבסכוליון המשני הוא נוסח מורחב ומעובד ש'תוקן', באופן בולט לעין, על פי המקבילה בבבלי. תופעה זו אופיינית מאוד לנוסח המשני הזה.²⁹

שורות 21–22 מכאן ואילך מובא בנוסח המשני המעשה בבת מתתיהו, המוכר לנו היטב ממדרשים מאוחרים,³⁰ ודומה שהוכנס לכאן בידי המעבד המאוחר. ההמשך של סכוליון א המקורי: 'היו מתאזין... יין, נשתבש לבלי הבן בכתב יד אוקספורד שבידינו. ייתכן שהיה משובש כבר לפני יוצרו של הנוסח המשני ומשום כך בחר זה להשמיטו.

ג

המוטיב של גזירת-לילה-ראשון היכה הדיים³¹ בספרותנו הקדומה והמאוחרת. זכרה של גזירה כזאת בא בשני התלמודים. בירושלמי (כתובות א ה, כה ע"ג) היא נזכרת אגב משנת כתובות א, ה)³², המזכירה את המנהג של יהודה לייחד את החתן עם הכלה קודם הנישואין.

28 על מקבילותיו וגלגוליו של המעשה כולו ראה עוד להלן.

29 ראה לעיל, הערה 24.

30 ראה לעיל, הערה 28.

31 באופן עמום, ובלא ייחוס היסטורי מדויק, קשר המדרש מוטיב זה גם אל שני פסוקים שונים בספר בראשית. ראה: בראשית רבה, כו ה, תיאודור-אלבק, עמ' 248; א' מרמורשטיין, מדרש חסרות ויתרות, לונדון תרע"ז, עמ' 24, הערה 101.

32 ראה גם: משנה, יבמות ד, י. לעניין ייחודם של חתן וכלה ביהודה קודם הנישואין ראה לאחרונה: T. Ilan, 'Premarital Cohabitation in Ancient Judea: The Evidence of the Babatha Archive and the Mishnah', *Harvard Theological Review*, LXXXVI (1993), pp. 247–264

בבבלי (כתובות ג ע"ב) נזכרת הגזירה אגב הברייתא המשמיעה את המנהג שנהג מן הסכנה ואילך, לכנוס נשים גם בשלישי בשבוע.³³ וכך פירש הירושלמי את תקנת ייחודם של חתן וכלה ביהודה קודם הנישואין:

בראשונה גזרו שמד ביהודה שכן מסורת להם מאבותם שיהודה הרג את עשו דכתיב ידך בעורף אויבך והיו הולכין נמשעבדין בהן ואונסין את בנותיהן וגזרו שיהא איסטריס בועל תחילה. התקינו שיהא בעלה בא עליה עודה בבית אביה שמתוך שהיא יודעת שאימת בעלה עליה עוד היא נגרת...³⁴ מה סימן היה להן קול מגרוס בעיר משתה שם משתה שם אור הנר בכרור חיל שבע בן שבע בן.

בתלמוד הבבלי, התוהה 'מאי סכנה' שבשלה 'נהגו העם לכנוס בשלישי', מובאת גם סברת רבה: 'דאמרי בתולה הנשאת ביום הרביעי תיבעל להגמון תחילה'.³⁵ אף שהירושלמי קשר את המעשה הזה לימי רומי ('עשו'), נטו המקורות המאוחרים לקשור אותו, בגלגוליו השונים, לימי יוון. כך הוא בשאלות, ³⁶ במדרשים המאוחרים, ³⁷ בפיוטים³⁸ ובמסורות שמסרו היסטוריונים ערביים בימי הביניים.³⁹

- 33 ראה גם: תוספתא, כתובות א, א, מהדורת ליברמן, עמ' 56.
- 34 צ"ל: 'נגדרת'. ראה: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, ניוארק תש"מ, עמ' מג-מד, ושם פירש ירושלמי זה לפרטיו והעיר למקבילותיו ולמצטטיו.
- 35 היו חוקרים שהלכו בעקבות סברת רבה בבבלי וכרכו את הסכנה שבברייתא עם המעשה בגזירת 'לילה-ראשון שבירושלמי. ראה: צ"מ פינליש, דרכה של תורה, וינה 1861, עמ' 46; S. Krauss, 'La fête de hanoucca', *Revue des études juives (=REJ)*, XXX (1895), pp. 37-43; R. Patai, 'Jus Primae Noctis', פרקים בחקר מנהגי חתונה, בעריכת י" בן עמי וד' נוי (מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ד), ירושלים תשל"ד (החלק הלועזי), עמ' 178. ואולם ראה: J. Levi, 'Hanoucca et le Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972), p. 101, n. 56.
- 36 'התלמודים ופקק בשתיקו. וראה: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב תשי"ח, עמ' 126; הנ"ל, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 44; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 186-187; M.D. Herr, 'Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972), p. 101, n. 56.
- 37 אלון, ליברמן והר סבורים, שעל פי פשטה של הברייתא אין 'סכנה' אלא גזירה מגזירות השמד, שאסרה נישואין ביום רביעי בפרט (ליברמן), או ישיבת בתי דינין בחמישי בכלל (אלון), ואין בינה ובין המעשה שבירושלמי ולא כלום. וראה דברי ליברמן, שדחק לפרש אף את סוגיית הבבלי עצמה על דרך זו.
- 38 שאלתא כז, וישלח, מהדורת ש"ק מירסקי, שאלות דרב אחאי גאון, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' קפז.
- 37 א' ילינק, בית המדרש, ירושלים 1938², א, עמ' 133-134; שם, ו, עמ' 1-3.
- 38 כגון הפיוט: 'אעדיף כל שמונה לקליר, י' דוידוון, אוצר השירה והפיוט, ניוארק תרפ"ה, א, מס' 6998. וראה גם: ליברמן (לעיל, הערה 34), עמ' מד, הערה ס. הפיוט נתפרסם במלואו אצל ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל"ל-תשל"א), עמ' 224-229. תודתי נתונה לפרופ' ש' אליצור על מראה המקום. רמזים למעשה זה מצויים גם בפיוטים מאוחרים. ראה למשל: 'אודך כי עניתני' לר' מנחם בן מכיר, אוצר השירה והפיוט, שם, א, מס' 1654.
- 39 ראה: פטאי (לעיל, הערה 35), עמ' 179-180.

חוקרי מגילת תענית תמהו על צירוף מעשה הבתולות מ'ימי מלכות יוון' אל מועד צאתם של הרומאים מירושלים במגילה גופה. גרץ העיר, כי במועד זה הסכוליון (שהיה מונח לפנינו בנוסח המשני והמורכב שנקבע בדפוס) הוא 'מבולבל, סותר את עצמו ואינו ראוי לשום דיון'.⁴⁰ השקפה זו היתה מקובלת על כל מי שעסק במועד זה שבמגילה (ראה לעיל, סעיף א). יחידים היו קאסל, לקראת סוף המאה הקודמת,⁴¹ ולוריא, שמונים שנה אחריו,⁴² שראו לתקן דווקא את לשון המגילה מפני עדות הסכוליון. הם ניסו להציב מתיוונים (קאסל) או מתיישבים סלווקיים (לוריא) תחת 'רומאי' שבמגילה, ולהתאים את עדותה אל המעשה ה'יווני' שבסכוליון.

ד

דומה שעיון מחודש בסכוליון עשוי לחשוף לפנינו שרידים של שכבה מקורית ששימרה את משמעו הראשון של המועד. יש בה במסורת זו כדי להכריע במחלוקת על טיבו של שבעה-עשר באלול מכאן, ולהעמידנו על טיב מקורותיו של הסכוליון מכאן.

הביטוי 'מושיבין קסטראות' נדיר מאוד במקורותינו. בין הנוסחים השונים למעשה גזירת הבתולות, הוא מיוחד לסכוליון א ואינו מצוי בנוסח המעשה בירושלמי ובמקורות המאוחרים.⁴³ מוסף על הסכוליון הוא מצוי, עד כמה שהעלו חיפושי, בשני מקומות בלבד. פעם אחת במדרש ויקרא רבה,⁴⁴ בהקשר אחר, ופעם אחרת בפסקה אחת שבסופו של מדרש שיר השירים

40 ראה לעיל, הערה 8.

41 P. Cassel, *Messianische Stellen des Alten Testamentes*, Berlin 1885, pp. 96–97

42 ב' לוריא, מגילת תענית, ירושלים תשכ"ד, עמ' 142–143.

43 למעט אחד: 'סדר עולם', חיבור מן המאה ה'א או ה'ב, התלוי ביוסיפון. על החיבור ראה: ד' פלוסר, ספר יוסיפון, א–ב, ירושלים תשל"ט–תשמ"א; א, עמ' 8, הערה 18, ועמ' 152. על כתבי היד המכילים את החיבור, כתב יד ירחמאל וכתב יד פאריס, ראה שם, עמ' 7–6, 153. החיבור נדפס בתוך: א' נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 163–175. אגב האגדה על בת מתתיהו מספר בעל סדר עולם, שבימי יהודה המקבי הניחו מלכות יוון את קסדור בירושלים לטמא את הנשים קודם שיגשאו. המשפט הזה מלמד, כי 'סדר עולם' לא השתמש ביוסיפון ובמקורות זרים – יוניים ולטיניים – בלבד, וכי היה לפניו מקור עברי (הסכוליון?) שהשתמש במטבע לשון זה.

44 ויקרא רבה, לה ה, מהדורת מרגליות, עמ' תתכ–תתכג. ראה: S. Krauss, 'Die Römischen

Besetzungen in Palästina', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, XIX (1892), pp. 235–239.

וראה להלן, הערה 53. ביטוי מקביל: הושיבו פרסדיאות / פרסאות, מצוי באגדה

אחת, העוסקת בהבאת ביכורים, על מקבילותיה. נוסח אחד של אגדה זו נמצא בסכוליון א למגילת

תענית, בביאור לחמישה-עשר באב. על ביטוי זה, נוסחיו, משמעו והיקריותו ראה: א"ש רוזנטל,

'לשונות סופרים', יובל שי, מאמרים לכבוד ש"י עגנון, בעריכת ב' קורצווייל, רמת גן תשי"ז, עמ' 321–322.

חלק עליו חי' מיליקובסקי, ה'פרסדיאות' שהושיב ירבעם, סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 45–48.

אפשר היה לכאורה לשער, שהושבת קסטראות' שבכאן, סכוליון א ל"ז באלול, אינה אלא עיבוד

מאוחר של הושבת פרסדיאות שבמעשה הביכורים המופיע קודם לכן בסכוליון. ואולם, הביטוי 'הושב

פרסדיאות' איננו מצוי כלל בגירסת מעשה הביכורים שבסכוליון, אלא במקבילות בלבד. בסכוליון

זוטא.⁴⁵ פיסקה זו, כך נראה לי, עשויה לשמש חוליה מקשרת בין המועד שבמגילה לבין המעשה, המנותק לכאורה, שבסכוליון א.

הפיסקה הסתומה הזו היא נתפרשה בידי ש' ליברמן.⁴⁶ על פי ביאורו של ליברמן, רומז המדרש אל רצף המעשים שאירעו בראשיתו של המרד הגדול. בעל המדרש תולה באירועים האלה את הסתלקות השכינה מירושלים, ומשום כך סמך אותם אל הפסוק 'ברח דודי' (שיר השירים ת, יד). המדרש מזכיר את מותו של 'חנין (או: חנן)⁴⁷ בן מטרון' ביד 'אחיו של מנחם', ואת מותו של אדם בשם אלחנן ביד 'אלעזר והתלמידים'. ליברמן מזהה את המעשים הללו עם רצח הכוהנים הגדולים בידי סיעות המורדים בראשית המרד. הכוהן הגדול חנניה – בידי מנחם וסיעתו, והכוהן הגדול חנן בן חנן – בידי האדומים, בעלי בריתו של אלעזר בן שמעון. בהמשך המדרש נאמר:

אותה שעה שלחו אנשי אורחמו והושיבו קסטר א על ירושלים והיו מטמאין כל הנשים שהיו בתוכה ועלה אלעזר והתלמידים עמו והבאו את אנשי קסטר מיד נפלה קטטה ומחלוקת בירושלים. על אותה שעה הוא אומר: 'ברח דודי'.

על פי ליברמן, מתאר המדרש בקטע זה את פרשת חיל המצב של 'אורחמו' – ארהומי – היא רומי. ראשיתה בהתעללות רומאית ביהודים, הוא הוא הטבח שעשו חיילי פלורוס בעיר העליונה של ירושלים (לעיל, סעיף א), וסופה במעשה הנקמה שעשו אלעזר ואנשיו ברומאים שישבו ב'קסטר', הוא מעשה הפרת השבועה המתואר במלחמת היהודים. בעל המדרש, ממש כמו יוסף בן-מתתיהו, 'ראה במעשה מחפיר זה של חילול השבועה... את תחילת התורבן'.⁴⁸

אלא שבמדרש נוספה עדות בדבר אינוסן של נשי ירושלים בידי הרומאים. פרט זה איננו מצוי בתיאורו של יוסף בן-מתתיהו. ליברמן מעיר, כי עדות המדרש זוכה לאישוש ממקורות

א לט"ז באב מצינו: 'הושיב... משמרות', ואילו בסכוליון פ, שם, נעדר כל אותו המעשה. הביטוי 'הושב פרסדיאות' מצוי רק בנוסח הכלאיים, שעובד, כרגיל, על פי המקבילה בבבלי. סכוליון א, לכל אורכו, איננו מכיר את התלמוד הבבלי ואיננו מושפע ממנו. קשה להניח שמעבד מאוחר ימיר צירוף עברי כ'הושיב משמרות' במונח זר (הושיב קסטרות). ויכוון בכך מבלי דעת לשימוש לשון נדיר ואותנטי.

45 על מדרש זה ומהדורותיו ראה הערותיו של ח' אלבק בתוך: י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 129, ועמ' 404, הערה 28. ראה גם: צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל אביב תשל"ז, עמ' 250-295. על מראה המקום נודע לי מפי פרופ' י' זוסמן.

46 ש' ליברמן, יוניות ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 137-141. ראה גם: תוספתא כפשוטה, ו (לעיל, הערה 35), עמ' 219. בחלקו הראשון של המדרש ובפירושו המלה 'ארהומי' דן לפניו ג' אלון, 'נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי', ספר קלוזנר, תל אביב תרצ"ז, עמ' 165, הערה 55 (= מחקרים בתולדות ישראל, א, תל אביב תשי"ז, עמ' 266-267, הערה 63). ש' קרויס השיג על ש' ליברמן: 'מעשה רב בירושלים בשעת חורבן בית שני', ירושלים (בעריכת י' פרס ואחרים), א (תש"ח), עמ' סה-ע. וראה גם: בער (לעיל, הערה 11), עמ' 132, והערה 17.

47 ליברמן, שם, עמ' 138, הערה 193.

48 ליברמן, שם, עמ' 140.

נוספים: 'לפי המשנה (כתובות ב ט) נחשבו פעם אחת כל נשות ירושלים כאנוסות (ע"י החיילים). 'הלוי⁴⁹ שיער נכונה, שהמשנה רומזת למעשה נבלה זה, והמדרש שלנו מסייע לדעתו'.

על אלה יש להוסיף עוד עדות אחת. על פי ספר יוסיפון: 'לא עזב פלורוס רעה אשר לא עשה בירושלים, שפיכות דמים וניאוף וחילול הבתולות וחילול הנשים ובוצע ושוודד ואכזר'.⁵⁰

אצל הגסיפוס, מקורו של בעל היוסיפון, כמו אצל יוסף בן-מתתיהו עצמו, אין כל אזכור של פשעים כלפי נשים בהקשר זה,⁵¹ ומתעורר הרושם, שבעל היוסיפון נשען כאן על מסורת אחרת, אשר קשרה אונס נשים אל מעשה הטבח של פלורוס.

מכאן נפתח פתח להנחה, שביסודו של סכוליון א עמדה מסורת אשר הכירה את טעמו של המועד שבמגילה. היא ידעה על מעשי הטבח, ובעיקר על מעשי האונס, שעשו החיילים הרומאים ביהודי ירושלים בשבתם ב'קסטרא' שלה. מסורת זו אף ידעה, כי המועד שבמגילה הוא זכר למה שעלתה להם בסופם מידי המורדים, אלעזר בן חנניה וחבריו. נראה שהסכוליון הקדום ומדרש שיר השירים זוטא, שתיארו שניהם מאורע אחד, נסמכו על מקור אחד או על נוסחים קרובים של מקור כזה, שהרי בשניהם נשתמר מטבע הלשון הנדיר: 'הושיבו קסטראות',⁵² עם קישורו העמום אל מעשה של אונס נשים. אלא שבסכוליון נשתחק המעשה וניטשטש לבלי הכר. בתודעתם של דורות מאוחרים, שלא ידעו את אלעזר ואת מטיליוס, נקשר המוטיב של עיניו הנשים בידי הרומאים אל האגדה העממית של גזירת-לילה-ראשון בימי יוון. נוסח של אגדה זו שוקע אל תוך הסכוליון והכחיד, אגב כך, את הרובד המהימן שביסודו. מן הרובד ההוא נותר לנו שריד כמעט הביטוי 'הושיבו קסטראות'.⁵³ כבר העיר קיסטר על תופעת 'השלטתה של מסורת אחת על חברתה, או המרתה של מסורת אחת באחרת, לעתים כנראה בכלי משים'.⁵⁴ ועוד אמר: 'יש אשר יחידות ספרותיות מאבדות תוך

49 בהערה 225, שם, מפנה ליברמן אל 'דורות הראשונים'. ראה: 'הלוי, דורות הראשונים, א, ה, ברלין-וינה תרפ"ג, עמ' 22, הערה ט. גם דרנבורג קשר את משנת כתובות עם הטבח של פלורוס, ראה הערת ליברמן שם. קרויס, בתגובתו (לעיל, הערה 46), עמ' 8, לא הכיר שבסיפא של משנת כתובות דן ליברמן, ולא ברישא. ראה גם: בער (לעיל, הערה 11), עמ' 187, הערה 210, שחלק אף הוא על פרשנות זו למשנה ולמדרש שיר השירים זוטא.

50 פלוסר, יוסיפון (לעיל, הערה 43), א, עמ' 276.

51 על העיבוד הלטיני המכונה הגסיפוס, ראה: פלוסר, שם, ב, עמ' 124-129. פלוסר, בהערותיו ליוסיפון בקטע זה, תולה את חילול הנשים של יוסיפון במלה הבודדת obscenitates שבמקור הלטיני, אבל התלות נראית לי קלושה במקצת.

52 ושמא יש קשר בין לשון המדרש: 'וה באו את אנשי קסטרא' (ראה: ליברמן [לעיל, הערה 46], הערה 227; קרויס [לעיל, הערה 46], עמ' 8) לבין לשון המגילה גופה על פי כתב יד אוקספורד: 'איתנוטילורומאי? ואם כן הוא, האם מלמד הדבר על שימוש שעשה בעל המדרש במגילה עם 'סכוליון קדום'?

53 שמא יש מקום לקשור בין הושבת בירניות (?) ועיניו נשים בויקרא רבה, יט ו, מהדורת מרגליות, עמ' תלה, לבין הושבת קסטראות שלנו? אלא שלשון המדרש גופה קשה, עיין שם.

54 מ' קיסטר, 'מסורות אגדה וגלגוליהן', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 182, 202-212.

כדי תהליך זה את היסוד העיקרי שרק הודות לו זכו למקומן מידי העורך הראשון... בכל המקרים הללו משאירה המסורת המקורית רושם קלוש בטקסט.⁵⁵

אם נכונה ההשערה שהועלתה כאן, מדגים הסכוליון לשבעה-עשר באלול את נפתולי התהוותו של הטקסט הזה: מראשיתו, מסר סכוליון א' הקדמון מסורת מקורית, שייחסה את המועד לימי המרד ברומאים. בשלב שני, נדחה המסר הזה מפני מעשה שגור יותר, שהוחדר פנימה: המעשה בגזירת הבתולות. מעשה זה נמסר בסכוליון א' המונח לפנינו (בכתב יד אוקספורד; לעיל, סעיף ב) בגירסה מוקדמת, יחסית, שלא הוסיפה הרבה על המוטיבים שכבר מצויים בירושלמי. ואולם, יוצרה של הקומפילציה המאוחרת ('הנוסח הרחב'; ראה גירסת כתב יד קימברידג', לעיל, סעיף ב) עיבד את המעשה בגזירת הבתולות עיבוד מחודש וספח אליו את גלגולו המאוחר, בדמות המעשה בבת מתתיה. אל המזיגה המעובדת הזאת ראה לצרף גם את נוסחו הנבדל - ובמקרה זה גם חסר היסוד - של הסכוליון השני (סכוליון פ'). רק הגלגול המאוחר, המעובד והמצורף הזה הגיע אל הדפוס.

אם אכן זכינו לחשוף כאן את שיחיו של סכוליון א', מאששים הם את השערתו של גרץ,⁵⁵ שהמועד שבמגילה⁵⁶ נקבע לזכר מעשה הנקמה שנעשה בחיל מטיליוס. ועוד, בא הסכוליון

55 תחזרה אל השערתו של גרץ מחייבת גם הנחה - ולו חלקית - שיוסף בן-מתתיהו השתמש בלוח העברי במלחמת היהודים. מגמה כללית כזאת אכן קיימת במחקר. לסיכום תולדות המחקר והשיקולים השונים בנושא זה ראה לאחרונה: J. Price, *Jerusalem under Siege*, Leiden-New York-Köln, 1992, pp. 210-213. גם פרייס עצמו סבור, שהחודשים במלחמת היהודים הם חודשים עבריים שפנו בשמות סורו-מקדוניים. תהיה אשר תהיה ההשקפה הכללית בעניין זה, אין להתעלם ממקרים מסוימים, שבהם מוכחת הזרות בין תאריכים מקדוניים לכאורה במלחמת היהודים לבין מועדים מן הלוח העברי. בארבעה-עשר בחודש כסנטיקוס חל הפסח - הוא י"ד בניסן, בשבעה-עשר בחודש פנוסם בטלו הקרבנות במקדש - הוא י"ז בתמוז, ובעשרה בלואוס חל חורבנם של המקדש הראשון והשני - הוא י' באב (למראי המקום ולספרות ראה אצל פרייס, שם). גם הסוברים שיוסף בן-מתתיהו השתמש בלוח היוליאני או הצורי נאלצו להודות כי המועדים האלה, כולם או קצתם, צוינו, באופן יוצא מן הכלל, על פי הלוח העברי. גם לשיטתם של אלה נראה להניח, ש'חג קרבן העצים' של יום לפני חמישה-עשר בחודש לואוס, שבו חלה ההתבצרות במצודה (מלחמת היהודים ב, 425, 430), הוא חג העצים של חמישה-עשר באב (ראה: גרץ [לעיל, הערה 8], עמ' 572. חג העצים החלופי של צייטלין איננו אפשרי, ראה לעיל, הערה 15). ואם לואוס הוא חודש אב בפרשה זו, כי אז גורפאוס הוא אלול. לפיכך חל חיסולו של חיל מטיליוס אחרי שישה באלול/גורפאוס, ואין מניעה כרונולוגית לזהותו עם שבעה-עשר באלול של המגילה.

56 אשר לשימוש בפועל 'פקר' או 'איתנטיליו' לתיאור הטבח ברומאים, דומה שאין בבעיה זו כשלעצמה כדי לדחות את השערתו של גרץ. גרץ עצמו הבליע בדבריו כעין תירוץ לקושי זה: 'בשבעה-עשר באלול לא נראה, אפוא, שום רומאי בירושלים וביהודה' (ראה לעיל, הערה 8). רוצה לומר: עיקר עניינו של בעל המגילה בטיהורה של ירושלים מנוכחות רומאית, ולא דווקא בהמתתם של אנשי מטיליוס. הפעלים נטל ונפק משמשים במגילה גם לתיאור הסתלקותם של צוררים אחרים מירושלים. בעשרים ושלושה באייר מתואר אירוע דומה, של סילוק היוונים מן החקרא של ירושלים: נפקו בני חקרא מן ירושלם (נוסח פ' למהדורת ליכטנשטיין [לעיל, הערה 1], עמ' 319). ואילו בעשרים ושמונה בשבט 'נטל אנטיוכוס מן ירוש' (כך בנוסח פ'. ב"א: מירושלם; מהדורת ליכטנשטיין, שם, עמ' 321). הפועל נטל משמש במגילה, בשני הנוסחים או באחד מהם, גם במועדים כ"ז באייר, כ"ה בסיון, ג'

ללמד ונמצא למד: דומה שבתוך תלכיד המסורות של סכוליון א מצויים גם גבישים אמינים ומקוריים.

על פי דברינו, בא זכרו של מאורע אחד בתשתיתו של סכוליון א ובמדרש שיר השירים זוטא, ומקור קדמון משותף מהדהד בשניהם. אלא שבעל הסכוליון השתמש במקור ההוא כדי לתמוך בו את קביעתו של המעשה כחג לדורות, ואילו בעל המדרש תלה במעשה זה עצמו את ראשיתו של החורבן. אם נקבל את עדותו של יוסף בן־מתתיהו לאחר מעשה, הרי שמדרש שיר השירים זוטא הוא השתקפות מאוחרת של טענה מוסרית־פוליטית בת זמנה של ההתרחשות. אם כן, הרי מגילת תענית מזה, והמדרש מזה, משמרים ויכוח חי של דור המרד הגדול.⁵⁷

בתשרי וג' בכסלו. לא מן הנמנע שנוסח המגילה או סופר מן הסופרים השתמש בפועל נטל או נפק דרך אשגרה גם כאן. ראה גם הצעותיו של כהן (לעיל, הערה 13), הסבור אף הוא שהכרונולוגיה תומכת בזיהויו של גרץ. בין כך ובין כך, שיטתו של צייטלין מוקשית עוד יותר, הן מן הצד הכרונולוגי הן מן הצד הלשוני (ראה לעיל, סעיף א, והערה 15). אשר לזיהויים המעורפלים של ליכטנשטיין והמפל (לעיל, סעיף א) – שניהם כאחד אינם טובים מזה של גרץ.

57 הוויכוח הזה מבצבץ בין השיטין גם אצל מלומדים בני הדור הזה. בעיני ליברמן, היה מעשה חילול השבועה 'מחפיר' (לעיל, סעיף ד, והערה 48), ואילו קרויס תהה 'מה עולה נמצאת בשעת המלחמה אם מגיני העיר שולחים יד באויב הזר והאכזר שנכנס לעירם'. מעניין שהערכה זו של קרויס שימשה לו מניע מרכזי לדחיית פרשנותו של ליברמן, על פי עדותו שלו (ראה לעיל, הערה 46).